

"КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА" Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА: ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ЛІТЕРАТУРНІ КОНОТАЦІЇ

Нині виникає потреба поглянути на літературу реалізму не з позицій схематичності, лінійності, а в інтертекстуальному сенсі. Досі народницька ідеологія була вирішальною у проблемі взаємозв'язку літератури й фольклору. Фольклор розглядався як художнє джерело нової української літератури. Так досліджували творчість Г. Квітки-Основ'яненка, про що свідчать роботи О.І. Гончара "Фольклорна атмосфера повісті "Маруся" (1968), "Фольклорні мотиви і образи у творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка" (1969), "Біля джерел українського реалізму" (1970), О.К. Дорошкевича "Г.Ф. Квітка-Основ'яненко" (1986).

Наразі виникає необхідність відійти від проблеми джерел і впливів. Актуальним є питання творчої обробки фольклорного матеріалу у моделюванні художнього тексту письменником.

Як відомо, текст є "вторинним", тобто він зітканий з цитат, посилянь, відгуків. Під таким кутом зору можна розглянути повість "Конотопська відьма" Г. Квітки-Основ'яненка. О. Гончар зазначає: "Ця повість належить до найнерозгаданіших творів основоположника художньої прози в новій українській літературі, має складну жанрову структуру, багатовекторна, багатопроблемна, багаточасова" [2, с. 34]. Їй характерна внутрішня неоднорідність, багатомовність. Письменник, створюючи художній текст, аналізував і синтезував усні і письмові тексти, що вже існували у культурному середовищі. На думку Л. Біловус, творчість – "це завжди переосмислений, перетворений, художньо усвідомлений діалог людини зі світом" [1, с. 4].

Повість "Конотопська відьма" побудована на народних повір'ях і є джерелом відомостей про вірування народу. У XIX столітті віра у відьом в Україні мала загальнопоширений характер. У кожному селі жила одна, а то й кілька жінок, яких вважали відьмами. Зважаючи на те, що реалізм передбачав максимальне відображення дійсності, письменник вдається до образної аналогії. Він, з метою глибшого розкриття свого задуму, провокує читача до зіставлення відьомських звичаїв з історичними подіями. У листі до П. Плетньова митець пише: "...всё это основано на рассказе старожилов. Топление (мнимых) ведьм при засухе не только бывалое, со всеми горестными последствиями, но, к удивлению и даже ужасу, возобновлённое помещицей соседней губернии" [8, с. 139]. Тут має місце підкреслена образна аналогія, позначена заголовком. Адже заголовок містить інформацію про джерела, які автор використав. Відьма – це складний демонологічний образ, який має свою еволюцію в просторі і часі. Потреба віри в надприродну силу ніколи не зникає. Змінюються лише люди та їх сприйняття цієї сили. Дійова особа народних повір'їв, оповідань наділена багатьма чарівними властивостями, які з етнографічною точністю відтворено у повісті.

Текст повісті Г. Квітки-Основ'яненка перегукується з текстами Б. Грінченка, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, І. Огієнка, А. Свидницького. Доречним буде висловлювання М. Ільницького та В. Будного про те, що "не лише попередні літературні явища впливають на наступні, а й навпаки – хронологічно пізніші літературні явища збагачують наше розуміння попередніх" [6, с. 190].

Перетворення (перекидання) відьми. Відьма Г. Квітки-Основ'яненка була універсальною, бо могла зробити шкоду на все, що захоче. Адже в неї є "глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко" [7, с. 166]. Все завдяки тому, що вміла вона приймати різні подоби: "Чого забажала, то уночі перекинулася чи собакою, чи мишею, чи жабою, чи рибою, і чого їй треба, усього достала, і є у неї" [7, с. 166], "І кажуть про неї люди, що вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє... Так вона як молодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпустить, як дівка, та й піде доїти по селу коров, овежат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящіриць, гадюк" [7, с. 154]. Набір відьомських перетворень в українському фольклорі досить широкий. За свідченням О. Курочкіна, є "понад 30 потенціальних варіантів, серед яких антропоморфні й зооморфні субстанції" [9, с. 27]. Мотив перетворення зафіксований або художньо виражений:

1) у "Світогляді українського народу" І. Нечуя-Левицького: "Відьми перекидаються собаками з довгим вим'ям, котами, жабами і навіть клубками" [10, с. 64];

2) у повісті Б. Грінченка "Під тихими вербами": "Це ж усьому світові звісно, що відьми корів

доять, і з сохи молоко доять, і в комин літають, – це ж кожен знає, хоч кого спитай!.. А хіба мало людей бачило, як вони перекидаються то собакою, то свинею, то копицею..." [3, с. 240];

3) у фольклорно-етнографічній праці *А. Свидницького* "Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського": "...ходить відьма доїти все сухою, найбільше, кажуть, хортицею, біла завсіди і вим'я аж при землі теліпається. <...> Часом навіть і нічим не перекидається, а йде жінкою" [11, с. 442];

4) у "Народных рассказах о ведьмах и упырях" *П. Иванова*: "В самую полночь является ведьма в белой рубахе, с распущенными волосами, с волосяным мешком и начинает доить коров одну за другой" [4, с. 450].

Перегуки з пізнішими текстами спостерігаються і в іншій особливості відьми. *Г. Квітка-Основ'яненко* красномовно описує властивість відьми **красти з неба дощ і хмари та тримати їх у горщиках у хаті або в коморі**:

"Зубиха, лізучи з-під покутя і таскаючи превеликий горщик, ганчіркою зав'язаний", нарікала: "...отсе доставала горщик з хмарами, що було заховала їх на тридев'ять рік, так, отже, пан конотопський сотник присилував мене повипускати хмари і дощ пустити" [7, с. 167].

"Усі кричать, гомонять, біжать до неї, против неї; усяк хоче тусана або потилишника їй дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не хова дощу у себе на миснику..." [7, с. 162].

Подібну властивість відьом описав *А. Свидницький*:

"Найбільше допікає, що відьми *дощ запроднують* (з уст народу). Як посуха, то й громада вже гуде на відьом, що дощ запродали, і нишком змовляться та й коли небудь у велике свято, як все село в церкві, переступлять дорогу, щоб ніхто не втік, і ловлять, про кого недобра чутка ходить та й і топлять" [11, с.415].

Топлення відьом. У повісті *Г. Квітки-Основ'яненка* наявний опис-відтворення варварського потоплення безневинних жінок:

"...відчепили з відьомської низки Веклу Штириху; ухопили її мерщій за руки і за ноги цупко, щоб не викрутилась. <...> скрутили їй вірьовками руки і ноги гарненько; та вірьовки попродавали у петлі, що на палях, та, підсунувши вірьовками угору, як плюснули разом у воду... Та, як каменяка, пішла на дно, аж тільки бульбашки забулькотіли!"

– Не відьма, не відьма; не зринула, не відьма; тягніть назад! – кричав увесь народ, і вже писаря ніхто не послухав, і витягли Веклу зовсім мертво, відчепили від вірьовок і, не кладовивши на землю, стали на руках відкачувати" [7, с. 158].

"Притаскали Устю, і те ж усе було що й з Веклою, тільки Устя, як плюснули її у воду, так тут їй і амінь! Хоч і трусили, та і не відкачали, так і зосталась!" [7, с. 159].

"... підв'язали вірьовками, підняли догори... плюсь! Як об дошку, так наша Явдоха об воду, і не порина, а як рибонька поверх води, так і лежить, і бовтається зв'язаними руками та ногами, вихила черевом і попереком і приговорює: "Купочки-купусі, купочки-купусі!" [7, с. 161].

Так описує схожу пригоду *А. Свидницький*:

"Літ з десять абощо назад в однім селі на Поділлі одну бабу і втопили, не хочачи, на Богу, як відьом купали. Кажуть чиста душа була, бо як спустили на воду, вона і не плюснулась, і не потопала – пішла, як сокира на дно. "Чиста! чиста!" – загула громада і зараз же таки витягли, а вона й не жива. Що дива виробляли! І трясли, і відтирали – таки не помоглося. Так і поховали, що не ожила" [11, с. 415].

"Щоб пізнати, чи то відьма, чи що, чи добра людина, беруть навпоперек мотузом і пускають на воду – топлять, як це зветься між людом. Коли добра душа, чиста, то впірне, а коли ні, то так і плюскається поверх води – саму голову токмачить, бо встидно" [11, с. 415].

В І. Огієнка читаємо:

"Відьма не тоне в воді. По судових присудах, кого підозрювали в відьомстві, кидали в воду: коли тримається зверху і не хоче тонути, то певна відьма, коли ж зразу йшла на дно, то невинна" [5, с. 182].

У наведених прикладах чітко простежуються текстуальні зв'язки на рівні експліцитної цитатності. Письменники послуговувались народними повір'ями як універсальним текстом при структуруванні власних літературних творів. Зберігається сюжетна схема, більша частина персонажів, час, місце, обставини дії. Але таке повне запозичення в контексті окремого художнього твору має різне семантичне навантаження. Опис боротьби із відьмами у повісті *Г. Квітки-Основ'яненка* є компонентом сюжетотворення, своєрідним творчим засобом формування і структурування тексту.

Література

1. Біловус Л. Теорія інтертекстуальності. – Тернопіль: Видавець Стародубець, 2003. – 36 с.
2. Гончар О. "Конотопська відьма": сучасне прочитання // Слово і час. – 2008. – № 5. – С. 34-40.
3. Грінченко Б. Поезії. Повісті. Оповідання. – К.: Наук. думка, 2002. – 432 с.
4. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
5. Іларіон Митрополит Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ "Обереги", 1992. – 424 с.
6. Ільницький М., Будний В. Порівняльне літературо-знавство: У двох частинах. – Ч. 1: Лекційний курс. – Львів: ЛНУ, 2007. – 280 с.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1982. – 544 с.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Твори у 8 томах. – Т. 8. – К.: Дніпро, 1970. – 380 с.
9. Курочкін О.В. Відьма в українській міфологічній традиції // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 23-29.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1993. – 88 с.
11. Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – 574 с.